

<https://helda.helsinki.fi>

Sosialismista kapitalismiin : loppuiko köyhyys ja vähenikö eriarvoisuus?

Nikula, Jouko Olavi

Gaudeamus

2018-10-15

Nikula , J O 2018 , Sosialismista kapitalismiin : loppuiko köyhyys ja vähenikö eriarvoisuus?
julkaisussa Demokratian karikot : Itäinen Eurooppa suuntaa etsimässä . Gaudeamus ,
Helsinki , Sivut 70-93 .

<http://hdl.handle.net/10138/309805>

unspecified
publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

3

SOSIALISMISTA KAPITALISMIIN: LOPPUIKO KÖYHYYS JA VÄHENIKÖ ERIARVOISUUS?

JOUKO NIKULA

Eriarvoisuus tappaa on tunnetun ruotsalaisen sosiologin Göran Therbornin vuonna 2014 suomennetun kirjan nimi. Esipuheessaan Therborn toteaa:

Eriarvoisuus loukkaa ihmisarvoa; se vie ihmisiltä mahdollisuuden kehittää tasavertaisesti kykyjään. Se aiheuttaa ennenaikaisia kuolemia, sairauksia, nöyryytyksiä, joutumista alisteuksi, syrjintää, köyhyyttä, avuttomuutta, stressiä, ahdistusta, itseluottamuksen puutetta ja arvottomuuden tunnetta, ja lisäksi se rajoittaa edellytyksiä kouluttautua, viettää tavallista sosiaalista elämää ja tarttua elämän tarjoamiin tilaisuuksiin ja mahdollisuuksiin.¹

Eriarvoisuus viittaa sosiaalisiin eroihin koulutusmahdollisuuksissa, asuinalueessa tai poliittisissa vapauksissa, ja sen taustalla on useimmiten, vaikka ei aina, tulonjaon ja varallisuuden epätasainen jakautuminen yhteiskunnassa. Eriarvoisuus ja köyhyys liittyvät siis

toisiinsa, ja vaikka ne eivät olekaan sama asia, köyhyys on syynä useimpiin Therbornin mainitsemista eriarvoisuuden seurauksista. Köyhyys ei ole vain rahan puutetta, sillä köyhyys sulkee ihmisiä yhteiskunnan laidalle, jopa konkreettisesti omille alueilleen, missä työttömyyttä on paljon, koulutus- ja sosiaalipalvelut ovat huonoja ja kanavat saada äänensä kuuluviin puuttuvat.

Itäisen Euroopan maissa eriarvoisuus ja köyhyys lisääntyivät nopeasti sosialismin romahduksen jälkeen, kun aiemmat taloudelliset ja sosiaaliset rakenteet murtuivat. Vaikka 1990-luvun puolivälin jälkeen alueella oli myönteistä kehitystä, maiden erot hyvinvoinnissa ovat pysyneet samana. Eroja selittää muun muassa historiallinen tausta, omaksuttu politiikka ja tehtyjen ratkaisujen onnistuneisuus. Esimerkiksi Tšekki oli varsin pitkälle teollistunut jo ennen kommunismin aikaa, kun taas Bulgariassa ja Romaniassa suuri osa kansantuotteesta tulee edelleen maataloudesta.²

Jotta ymmärrettäisiin, miten köyhyys ja eriarvoisuus ovat näissä maissa muuttuneet, on syytä aloittaa köyhyydestä valtiososialismin aikana. Köyhyyttä ei pitänyt sosialistisessa yhteiskunnassa ainakaan teoriassa olla, sillä sosialismin piti tarjota kaikille sosiaalipalvelut, koulutus, asunnot ja täystyöllisyys. Nämä asiat kommunistinen puolue tarjosi kansalaisilleen yhteiskuntasopimuksen³ perusteella, ja vastapainona kansalaisten tuli pidättäytyä poliittisista vaatimuksista ja hyväksyä puolueen valta-asema politiikassa, taloudessa ja yhteiskunnassa.

Yhteiskuntasopimus kesti 1960-luvun lopulta 1980-luvun jälkipuoliskolle, jolloin kävi ilmi, ettei puolue pysty enää pitämään kiinni sopimuksesta, sillä se joutui tinkimään kansalaisten hyvinvoinnista korottamalla esimerkiksi elintarvikkeiden ja asumisen hintaa ilman vastapalvelusta, esimerkiksi laajempia kansalaisvapauksia. Yhteiskuntasopimus rapautui ristiriitojen kärjistyessä, minkä vuoksi koko sosialistisen yhteiskuntajärjestelmän olemassaolon oikeutus kyseenalaistui. Kehitys kulminoitui sosialismin romahdukseen 1980–1990-lukujen vaihteessa useissa maissa. Romahduksen jälkeen entisten sosialististen maiden oli tarkoitus rakentaa toimiva markkinatalous kattavan, latinalaisessa Amerikassa jo testatun talouden yksityistämisen ja sopeuttamisohjelman sekä ulkomaisten

investointien avulla. Näin kävikin osassa itäisen Euroopan maita,⁴ mutta köyhyys ja eriarvoisuus eivät kadonneet missään Euroopan unioniin liittymisen myötä.

Olennainen viesti tässä luvussa, kuten tämän teoksen muissakin luvuissa on, että itäisen Euroopan maat eroavat historialtaan ja kehitysmalleiltaan monin tavoin toisistaan, eikä selityksiä löydetä ainoastaan sosialistisesta tai jopa sitä edeltävästä historiasta, maantieteestä tai vaikkapa kansanluonteesta, vaan köyhyys ja hyvinvointi johtuvat monimutkaisista ja osin ristiriitaisista kehityskuluista, joissa aiemmat rakenteet ja käytännöt risteävät nykyisten rakenteiden ja käytäntöjen kanssa. Köyhyydestä, sen yleisyydestä, piirteistä ja muuttumisesta sosialismin romahduksen jälkeen on kirjoitettu paljon.⁵ Tutkijat kiistelevät siitä, minkä verran köyhyyttä ja eriarvoisuutta oli sosialismin kaudella ja minkä verran erilaisilla toimilla on voitu näihin asioihin vaikuttaa. Yksimielisyys vallitsee kuitenkin siitä, että köyhyys lisääntyi nopeasti lähes kaikissa itäisen Keski-Euroopan maissa 1990-luvun alkupuolella, kun entiset talouden ja tuotannon rakenteet hajosivat, hinnat vapautettiin ja valtion säätely ajettiin alas. Esimerkiksi Unkarissa joka kolmas työpaikka katosi vuosien 1989 ja 1992 aikana, jolloin köyhyys kolminkertaistui, ja Puolassa kansantuotteen romahdus vuosien 1987 ja 1995 välillä oli yhtä jyrkkä kuin 1930-luvulla suuren laman aikana Yhdysvalloissa ja Saksassa. Nopeaa romahdusta seurasi Puolassa samoin kuin Tšekissä ja Unkarissa verrattain nopea talouskasvu.

KÖYHYYS MYÖHÄISSOIALISMISSA

Oliko sosialistinen yhteiskunta aidosti tasa-arvoinen vai oliko osa kansasta köyhää ja osa rikasta? Virallisen näkemyksen mukaan sosialistisessa yhteiskunnassa hyvinvoinnin taso määräytyi tarpeen eikä aseman mukaan. Yleisesti ottaen näin olikin, sosialistisessa yhteiskunnassa ei ollut suuria tuloeroja eikä varsinkaan omaisuuseroja, koska tärkeimmät omaisuusmuodot, kuten tuotantolaitokset, yliopistot ja infrastruktuuri (maa, tiet, sähköverkot) olivat valtion omaisuutta, eikä yksityisomistusta voinut syntyä. Periaatteessa siis kaikki olivat tasa-arvoisesti yhtä köyhiä tai varakkaita, mutta hyvin-

voinnissa oli kuitenkin eroja. Sosialistisessa yhteiskunnassa monet järjestelmän ominaispiirteet peittivät hyvinvoinnin eroavaisuuksia. Tällaisia olivat esimerkiksi se, että monista asioista oli pulaa, ja jostain muista asioista oli liikatuotantoa. Vaikka puute väheni esimerkiksi Tšekkoslovakiassa, Puolassa ja Unkarissa 1960-luvulta lähtien, sitä oli 1980-luvun lopulle saakka. Jatkuvan puutteen vuoksi ihmiset eivät voineet ostaa kaikkia tavaroita, vaikka heillä olisi ollut rahaa. Tällaisten pulatavaroiden ympärille syntyi epävirallisen talouden verkostoja, jossa tavaraa vaihdettiin toiseen ja jossa pulatavaroiden haltijat saattoivat rikastua nopeasti. Epävirallinen ja virallinen talous olivat sosialismissa symbioottisessa suhteessa toisiinsa, virallinen talous ei olisi selvinnyt ilman epävirallista taloutta ja virallinen talous tarjosi epäviralliselle taloudelle resursseja ja kanavia toimia. Epäviralliseen talouteen kuului myös palvelusten ja etuisuuksien vaihto, esimerkiksi parturipalveluita vaihdettiin lääkäripalveluihin tai rakennustöitä asiakirjoihin. Myös palstaviljely, joka paransi ennen kaikkea maaseudun asukkaiden hyvinvointia, oli osa epävirallista taloutta.⁶

Sosialistisen yhteiskunnan hyvinvointijärjestelmä oli kaksiosainen: toisen puolen muodosti valtion harjoittama varsinainen sosiaalipolitiikka sellaisille erityisryhmille, jotka eivät käyneet töissä. Tällaisia olivat esimerkiksi lapsiperheiden vanhemmat tai eläkeläiset. Toisen puolen muodostivat ne monet sosiaali-etuisuudet ja -palvelut, jotka perustuivat työhön ja jaettiin työpaikan kautta. Nämä työpaikan maksamat edut olivat pikemminkin palkanlisää kuin varsinaisia sosiaali-etuisuuksia, ja sen vuoksi palkkatyössä olevat ihmiset nauttivat paremmista etuisuuksista kuin ne, jotka syystä tai toisesta eivät olleet töissä. Hyvinvointi perustui täystyöllisyydelle, joka koski sekä miehiä että naisia; kotirouvainstituutiota ei sosialismissa tunnettu ainakaan virallisesti.⁷

Köyhyys oli sosialistisen yhteiskunnan tabu, siitä ei puhuttu ja sitä tutkivat ainoastaan puolueen valvomat pienet asiantuntijaryhmät. Puolassa, Unkarissa ja Tšekkoslovakiassa köyhyyttä alettiin tutkia vasta 1970–1980-lukujen taitteessa. Tuolloin ilmeni, että köyhyyttä oli onnistuttu vähentämään esimerkiksi Unkarissa, jossa lähes kaksi kolmesta eli 1950-luvulla toimeentulominimin rajoilla.

1900-luvun alkupuoliskon köyhyyslukuja selittää laaja maaseutu-köyhyys, jota ei kyetty vähentämään monessa itäisen Euroopan maassa. Sittenkin köyhien määrä väheni nopeasti nopean teollistumisen ja maalta muuton vuoksi, ja 1970-luvulle tultaessa toimeentulominimin rajalla oli enää vain joka kuudes unkarilainen. Puolassa köyhiä oli vuonna 1981 suhteellisesti yhtä paljon kuin Unkarissa, reilu 14 prosenttia väestöstä. Tšekkoslovakiassa köyhyyttä esiintyi vähemmän kuin naapurimaissa, sillä 1950- ja 1960-luvulla vain joka kymmenes kotitalous oli köyhä, eikä köyhien kotitalouksien osuus kasvanut 12 prosenttia suuremmaksi parin vuosikymmenen aikana.⁸

Baltian maat kuuluivat Neuvostoliittoon, ja siellä virallisia laskelmia köyhistä alettiin tehdä 1960-luvun lopulla. Vuonna 1974 arvioitiin, että virallisen toimeentulominimin (50 ruplaa henkilöä kohden kuukaudessa) alapuolella olevia perheitä oli Neuvostoliitossa kaikkiaan 16 prosenttia. Alueellisesti köyhyyserot olivat Neuvostoliitossa suuria, eteläisissä Kaukasian tasavalloissa (Uzbekistan, Azerbaidžan) liki puolet väestöstä eli virallisen köyhyysrajan alapuolella, kun taas Euroopan puoleisissa tasavalloissa (Baltian tasavallat, Venäjä, Ukraina) osuus oli alle viidennes.

Vuonna 2000 unkarilainen Ivan Szelenyi⁹ kokosi viidessä maassa laajan kyselyn tavallisten ihmisten köyhyyskokemuksista sosialismin aikana ja sen jälkeen. Kyselyn tulosten mukaan ihmiset kokivat sosialismin aikana verraten vähän suhteellista puutetta ja köyhyyttä, mikä johtui sosialistisen hyvinvointijärjestelmän tarjoamista terveys-, kulttuuri- ja sosiaalipalveluista ja edullisista elintarvikkeiden hinnoista. 1960-luvulta alkaen teollistuminen ja kaupungistuminen paransivat elintasoja. Sosialismin loppuvuosina useissa maissa köyhyys muuttui 1980-luvun aikana maaseudun vähän koulutetun väestön ja suurperheiden ongelmasta kaupungeissa asuvan teollisuustyöväestön ongelmaksi.¹⁰ Esimerkiksi Puolassa työläisköyhyys nelinkertaistui 1980-luvulla ja köyhien osuus lisääntyi kymmenyksestä lähes neljännekseen. Syinä tähän olivat jo 1950-luvun jälkipuolella alkaneet ja 1970-luvulla entisestään pahenneet talousongelmat. Tavarapula ja hintojen nousu johtivat mella-koihin ja puoluejohdon vaihtumiseen vuosina 1956 ja 1970. Uuden johdon aikaansaama nopea talouskasvu 1970-luvun alussa perustui

länsivelalle, mutta jo vuonna 1973 alkanut öljykriisi laukaisi entistä rajumman talouskriisin, kun Neuvostoliitto muutti keskinäisen kaupan hintoja sosialistisissa maissa siten, että energiaa ja sen johdannaisia alettiin myydä lähes markkinahintaan. Puolan hallitus ei kyennyt tukemaan elintarvikkeiden tuottajia, minkä vuoksi hinnat nousivat. Tämä rapautti Puolassa sosialismin taloudellista perustaa ja ideologista uskottavuutta. Vaikka Unkarissa köyhyys ei juuri lisääntynyt, sielläkin köyhistä entistä suurempi osa oli kaupunkien työläisiä. Maaseudulla köyhyyttä vähensi Kadarin ”gulassikommunismi”, jossa maaseudun asukkaat saattoivat hankkia lisätuloja laillisesti myymällä omalla palstallaan kasvattamiaan tuotteita. Kun 1960-luvulla tyypillinen köyhä Unkarissa oli maataloustyöläinen tai eläkeläinen, 1980-luvulla köyhä oli nuori, monilapsinen palkkatyöläisperhe tai huonosti koulutettu romani. Tšekkoslovakiassa köyhyys ei lisääntynyt 1980-luvulla, vaikka sielläkin oli taloudellinen taantuma edellisvuosikymmenen öljykriisin vuoksi. Vuoden 1968 Prahan kevään kukistamisen jälkeen Tšekkoslovakian puoluejohto seuraili tiiviisti Moskovon ohjeita 1980-luvun lopulle saakka, jolloin käynnistettiin talousreformi gorbatšovilaisessa hengessä.

Baltian maista Virossa talousreformi käynnistettiin 1980-luvun puolivälissä taloudellisen itsenäistymisen IME-ohjelman (*Itsema-jandav Eesti*), mutta neuvostotalouden rapautuminen oli jo vuosikymmenen alussa johtanut uusiin avauksiin, kuten osuustoiminnallisten yritysten ja ”sosialististen pienyritysten” nopeaan kasvuun. Neuvostoliiton talous ajautui yhä pahempiin ongelmiin erityisesti 1980-luvun jälkipuolella. Öljykriisi oli lisännyt vientituloja, mutta ne ohjattiin Afganistanin sotaan, asevarustelukilpaan Yhdysvaltojen kanssa sekä Kuuban ja muiden sosialististen maiden talouksien tukemiseen sen sijaan että olisi uudistettu talouden rakenteita tai kehitetty uusia teknologisia innovaatioita.

SOSIALISMISTA KAPITALISMIIN – TOIVEET JA TODELLISUUDET

Useimmissa itäisen Euroopan maissa sosialismista irtautumista sekä taloudellisia ja poliittisia reformeja perusteltiin visioilla ”paluuna Eurooppaan”. Unkarissa, Puolassa tai Tšekkoslovakiassa

se tarkoitti aikaa ennen sosialismia, siis vuosien 1918–1940 välistä ajanjaksoa, jolloin maissa oli yksityisomistus ja jonkin asteinen demokraattinen parlamentarismi. Paluuta Eurooppaan siivittivät paitsi menneen ajan nostalgia myös lukuisat läntiset organisaatiot, kuten Maailmanpankki ja Kansainvälinen valuuttarahasto, jotka antoivat auliisti ohjeitaan ja suosituksiaan yhteiskunnan uudistamiseksi.

Kärjistetysti voi väittää, että useimmissa sosialistisissa maissa läntisten asiantuntijoiden ohjeet johtivat ennen näkemättömmään taloudelliseen ja sosiaaliseen kriisiin heti 1990-luvun alussa.¹¹ Välitön seuraus talousreformeista oli talouslama: neljän ensimmäisen vuoden aikana (1989–1993) useissa itäisen Euroopan maissa kansantuote putosi vuoden 1989 tasosta noin 10–25 prosenttia ja Baltian maissa pudotus oli jopa yli 30 prosenttia. Baltian maiden talouskriisiä pahensi niiden vahva riippuvuus entisen Neuvostoliiton taloudesta, kun ne menettivät laajan sisämarkkina-alueensa. Koska Baltian maiden teollisuus ei lisäksi kyennyt kilpailemaan läntisten maiden tuotannon kanssa, entiset valtionyritykset ajautuivat laajalti konkurssiin.

Läntiset neuvonantajat ja paikalliset poliittiset johtajat uskoivat vakaasti, että sosialismin aikana rakentuneet turvaverkot ja hyvinvointipalvelut kestäisivät talouden nopean muutoksen ja tarjoaisivat suojaa kansalaisille talousreformien turbulensseja vastaan. Maissa, joissa tulonjako oli ollut verrattain tasaista sosialismin aikana, eriarvoistuminen ja köyhtyminen lisääntyivät nopeasti, kun talouslama lisäsi työttömyyttä ja korkea inflaatio vei kansalaisten eläkkeet, palkat ja säästöt. Lama jäi kuitenkin lyhyeksi itäisen Keski-Euroopan ja Baltian maissa, sillä maat pyrkivät Euroopan unionin jäseniksi ja toteuttivat monia verouudistuksia, esimerkiksi tasaveron, joka on käytössä kaikissa Baltian maissa, Romaniassa, Slovakiassa ja Bulgariassa. Lisäksi purettiin säätelyä työmarkkinoilla ja heikennettiin sosiaaliturvaa.

SOSIALISTISESTA UNIVERSALISMISTA KOHTI MARKKINAVETOISTA VALIKOIVUUTTA

Tunnettu tanskalainen hyvinvointivaltiotieteetikko Gøsta Esping-Andersen erotteli klassikkotutkimuksessaan¹² kolme läntisessä Euroopassa ja anglosaksissa maissa esiintyvää hyvinvointivaltio-tyyppiä (liberaali, konservatiivis-korporatistinen ja sosiaalidemokraattinen), ja tämä jaottelu on ohjannut keskustelua itäisen Euroopan maiden hyvinvointijärjestelmien muutossuunnista. Liberaalissa hyvinvointivaltiossa julkiset palvelut ja tulonsiirtojärjestelmät ovat tarveharkintaan perustuvia ja lähinnä vähävaraisille suunnattuja. Sosiaaliturva rakentuu minimiturvan pohjalle, jolloin yksityisten tahojen tarjoamat vakuutukset ja palvelut ovat tärkeitä. Ydinajatus tässä mallissa on Suomessakin usein esillä ollut näkemys työstä parhaana sosiaaliturvana. Konservatiivis-korporatiivissa hyvinvointivaltiossa sosiaaliturva perustuu työssäkäyntiin, jolloin työssäkäyvät ovat kattavan sosiaaliturvan piirissä. Monissa maissa perhe ja kirkko ovat tärkeitä hyvinvoinnin turvaajina, ja kolmas sektori tuottaa osan hyvinvointipalveluista, vaikka suurin osa niistä rahoitetaan verovaroin. Pohjoismaisissa hyvinvointivaltioissa julkiset hyvinvointipalvelut ovat laajoja, pääosin julkisen sektorin rahoittamia ja tuottamia. Palvelut ovat universaaleja eli kaikilla on oikeus koulutus-, sosiaali- ja terveystalouteen kansalaisuuden perusteella. Pohjoismaissa tulonsiirrot ovat laajoja ja kohdistuvat suurille väestöryhmille, minkä vuoksi tulonjako on toistaiseksi ollut tasaisempaa ja köyhyys vähäisempää kuin muissa malleissa.

Käsitykset hyvinvointijärjestelmien muutoksista ovat erilaisia: joidenkin mielestä hyvinvointijärjestelmät Unkarissa, Puolassa, Tšekissä ja Slovakiassa ovat säilyttäneet bismarckilais-konservatiiviset juurensa ja eroavat paitsi länsieurooppalaisista malleista myös toisistaan.¹³ Esimerkiksi Puolan mallia on pidetty jälkikommunistisena konservatiivis-korporatistisena, Tšekin sosiaalidemokraattisena ja Unkarin uusliberaalina.¹⁴ Baltian maiden järjestelmissä on myös nähtävissä piirteitä neuvostoaikaisesta järjestelmästä ja vahvaa pyrkimystä irtautua siitä ja omaksua ”markkinavetoisempia” ratkaisuja.¹⁵ Toiset puolestaan näkevät todisteita

maiden hyvinvointijärjestelmien lähenemisestä tai sulautumisesta Länsi-Euroopan malleihin, riippuen siitä mitä seikkaa painotetaan. Keskinen Itä-Eurooppa on jaettu kolmeen erityyppiseen alueeseen mukaan, miten lähellä uusliberalistista markkinatalousmallia ne ovat. Puhtaasti uusliberalistista mallia edustavat Baltian maat,¹⁶ aiemman järjestelmän kanssa yhteen sulautunutta uusliberalistista mallia edustavat niin sanotut Visegrád-maat¹⁷ (Tšekki, Unkari, Puola, Slovakia) ja selvää usukorporatismia edustaa Slovenia.¹⁸ Toisen kannan mukaan kaikki kymmenen maata muodostavat yhden jälkisosialistisen hyvinvointimallin, ja kolmannen näkemyksen mukaan keskisen Itä-Euroopan ja Baltian maiden järjestelmät edustavat sekoitusta korporatismista ja liberalismista tai korporatismista ja sosialidemokratiasta, ja siksi niiden hyvinvointimallia voidaan kutsua hybridiksi.¹⁹

Useissa itäisen Euroopan maissa hyvinvointijärjestelmissä tehdyt muutokset noudattavat uusliberalistista linjaa, jota alettiin noudattaa Länsi-Euroopassa jo 1980-luvun jälkipuolelta alkaen. Sen tärkeimmät piirteet ovat ensinnäkin palvelutarjonnan yksityistäminen: yhä suurempi osa erilaisista hyvinvointi- ja sosiaalipalveluista on siirtynyt yritysten ja kansalaisjärjestöjen hoidettavaksi. Samaan aikaan sosiaaliset riskit ovat yksilöllistyneet eli kansalaiset ovat yhä useammin vastuussa omasta hyvinvoinnistaan, johon he vaikuttavat esimerkiksi elintavoillaan, liikunnalla tai harrastuksillaan. Näiden kehityslinjojen vuoksi aiemman hyvinvointivaltiojärjestelmän perustana ollut universalismi on korvautunut eriytyneillä ja tarveharkintaan perustuvilla ja pääasiassa vain heikoimmassa asemassa oleviin kohdennetuilla toimilla. Vaikka talouspolitiikan yleislinjana onkin ollut valtion aseman minimointi, valtiolla on kuitenkin tärkeä rooli keskisen Itä-Euroopan ja Baltian maissa toimintaedellytysten ja yhteiskunnallisen yhtenäisyyden ylläpitäjänä.²⁰ Bulgariassa ja Romaniassa tämä rooli on olennaisempi kuin itäisen Keski-Euroopan ja Baltian maissa, ja näissä kahdessa maassa on myös enemmän poliittista korruptiota eli virkamiehillä on vastavaroisiin palveluksiin perustuvia henkilökohtaisia suhteita julkisen vallan ulkopuolisiin toimijoihin.²¹

Itäisen Keski-Euroopan maiden kansalaiset ovat antaneet laajan tukensa mallille, jossa tärkeimmät terveys- ja hyvinvointipalvelut ovat yhteiskunnan järjestämiä, vaikka useimmissa maissa monia palveluja pidetään huonosti toimivina ja epätasa-arvoisina.²² Myös keskiluokka näissä maissa on yleisesti tukenut valtiollisia hyvinvointijärjestelmiä terveydenhuollossa, päivähoidossa sekä koulutuksessa, ja yksityisiä palveluja tukevat eniten ne yhteiskuntaryhmit, joilla on parhaat taloudelliset edellytykset käyttää niitä.

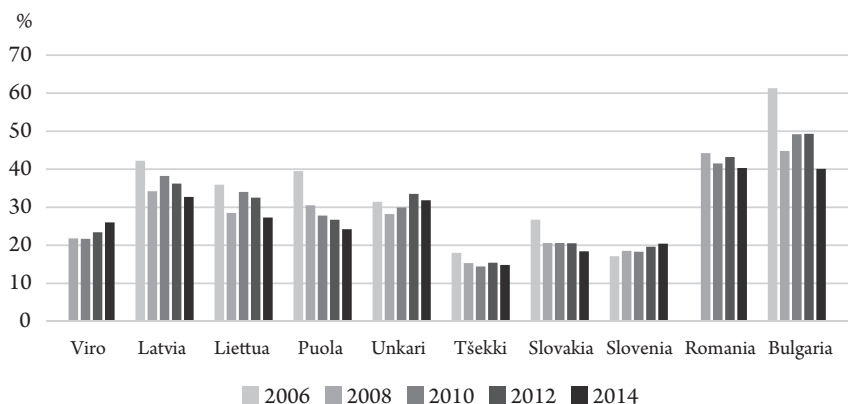
KÖYHYYS JA SEN MITTAAMINEN

Köyhyydestä ja sen yleisyydestä entisissä sosialistissa maissa ennen niiden liittymistä Euroopan unioniin ei ole saatavilla kovin täsmällisiä tai luotettavia tietoja. EU määrittä vuonna 1998 yleiseksi köyhyysrajaksi 60 prosenttia väestön mediaanituloista, ja tämän mittarin mukaan koko EU:n keskimääräinen köyhyysaste oli 16 prosenttia vuonna 2005, mikä on pysynyt samana vuoteen 2015 saakka.²³

Itäisen Euroopan maat ovat hyvin erilaisia köyhyys- ja tuloeroiltaan. Vähiten köyhyysriskin alaista väestöä on Tšekissä, Sloveniassa ja Slovakiassa, joissa köyhyys uhkasi vain noin joka viidettä, kun taas esimerkiksi Bulgariassa, Romaniassa, Liettuassa ja Latviassa riski koskettaa jopa kahta viidennestä kansalaista. (Ks. tietolaatikko ”Köyhyyden mittaaminen”.) Eniten köyhyysriski väheni vuosina 2008–2014 Bulgariassa ja Puolassa, mutta Romaniassa köyhyysriski on säilynyt lähes muuttumattomana.²⁴ Tulot olivat epätasaisimmin jakautuneet Baltian maissa ja Puolassa vuosien 2001–2005 aikana, kun tätä mitataan ylimmän viidenneksen osuudella kaikista tuloista suhteessa alimman viidenneksen osuuteen.²⁵

Köyhiä lapsiperheitä on suhteellisesti eniten Latviassa sekä Bulgariassa ja Romaniassa,²⁶ joissa lähes joka neljäs lapsiperhe elää köyhyydessä, kun taas Tšekissä, Sloveniassa tai Slovakiassa vain noin joka kymmenes. Yleisimmin köyhiä ovat yksinhuoltaja- ja monilapsiset perheet, kuten muuallakin Euroopassa.

2000-luvun alkupuolella useimmissa keskisen Itä-Euroopan ja Baltian maissa köyhiä vanhuksia oli suhteellisesti vähemmän kuin niin sanotuissa vanhoissa EU:n jäsenmaissa, ja 2000-luvun aikana

Köyhyys- ja syrjäytymisriskissä olevan väestön osuus (EUROSTAT 2015b).

vanhusköyhyys on pääsääntöisesti vähentynyt niin vanhoissa kuin uusissakin jäsenmaissa. Koko Euroopan unionin alueella köyhyysriskin alaisia vanhuksia oli vuonna 2005 reilu viidennes ja vuonna 2010 hieman alle viidennes. Itä-Euroopan maista Bulgaria ja Puola ovat poikkeuksia yleisestä kehityksestä, sillä vuosina 2005–2010 köyhyysriskin alaisten vanhusten osuus lisääntyi Bulgariassa 24 prosentista liki 40 prosenttiin ja Puolassa vanhusköyhyys lisääntyi 6 prosentista 12 prosenttiin.

Sytä maiden välisiin eroihin köyhyydessä ja sen muutoksessa on monia, osittain sitä selittävät erot talousrakenteissa, miten teollisuus- tai palveluvaltaisia maat ovat tai miten hyvin maissa on onnistuttu uudistamaan tuotantoa ja hankkimaan ulkomaisia investointeja. Osaselitys löytyy myös maiden hallitusten talouspolitiikan onnistumisesta sekä siitä, millaista hyvinvointipolitiikkaa on harjoitettu. Kaikilla näillä mittareilla arvioituna itäisen Keski-Euroopan maat (ns. Visegrád-maat) ovat onnistuneet paremmin kuin Kaakkois-Euroopan maat tai Baltian maat, lukuun ottamatta Viroa.²⁷

EU-jäsenyys vapautti pääomien, tavaroiden ja monissa itäisen Euroopan maissa erityisesti työvoiman liikkumisen. Esimerkiksi Puolasta on muuttanut vuoden 2004 jälkeen yli 2 000 000 ihmistä Länsi-Eurooppaan, lähinnä Englantiin ja Irlantiin. Muissa

KÖYHYHDEN MITTAAMINEN

Maailmanpankin määritelmän mukaan köyhyys on korostunutta puutetta materiaalisessa hyvinvoinnissa. Köyhyys on kuitenkin muutakin kuin rahan ja materian puutetta, se on psykologista pahoinvointia ja sosiaalista syrjäytymistä, kun ei ole varaa opiskella, harrastaa liikuntaa tai matkustaa edes kotipaikkakunnalla, ulkomaan matkoista puhumattaakaan. Yhdistyneiden kansakuntien mukaan yksi köyhyyden tärkeimmistä piirteistä on puutteellinen kyky osallistua poliittiseen, kulttuuriseen ja sosiaaliseen päätöksentekoon.

Köyhyyden mittaamiseen ei ole olemassa yhtä ainoata oikeaa tapaa, vaan käytössä on useita tuloihin, kulutukseen, terveyteen ja hyvinvointiin sekä muihin seikkoihin perustuvia mittareita. Kaikki mittarit ovat myös sopimuksia, poliittisin päätösin tehtyjä valintoja siitä, mitkä ovat ne asiat, joiden avulla köyhyyttä mitataan tai millaisia rajoja köyhyyden ja ei-köyhyyden välille vedetään. Absoluuttista ja suhteellista köyhyyttä mitataan pääasiassa tuloilla. Absoluuttinen köyhyys tarkoittaa, että ravinnon, vaatetuksen ja asumisen vähimmäisedellytykset eivät täyty, mikä uhkaa yksilön fyysistä olemassaoloa. Maailmanpankin määritelmässä se tarkoittaa elämistä alle 1,10 eurolla päivässä. Suhteellisen köyhyyden mittareissa köyhyysraja vedetään tietyn keskitulo-osuuden (40 %, 50 % tai 60 %) mukaan, ja ne ihmiset, joiden tulot jäävät rajan alapuolelle, määritellään köyhiksi. Mittarin luotettavuutta heikentää se, että sen perustana voi olla hyvinkin erilaisia käsityksiä keskituloista, ja se saattaakin kuvastaa enemmän tulonjakoa kuin köyhyyttä. Monissa maissa myös tulotilastojen luotettavuus on ongelma, koska epävirallinen talous ei näy tilastoissa. Kulutukseen perustuvien mittarien ongelma puolestaan on, mitä kulutustietoihin otetaan mukaan – ainoastaan elintarvikkeet vai myös vaatteet tai kulkuneuvot. Usein ihmiset eivät ole halukkaita kertomaan täysin rehellisesti toimeentulo-ongelmistaan. Kulutukseen perustuvat mittarit ovat ongelmallisia myös siksi, että niihin kuuluvat indikaattorit ovat usein aikaansa sidottuja ja jossain määrin mielivaltaisia. Esimerkiksi joissain maissa köyhyysindikaattorina on

käytetty lihan kulutusta, joten tällä mittarilla useimmat varakkaatkin kasvissyöjät ovat köyhiä.

Tulo- ja kulutusmittareiden lisäksi käytetään mittareita, joissa lähtökohtana ovat ihmisten omat arviot köyhyydestään ja joissa otetaan huomioon elämänlaatu. Tällaisia mittareita ovat inhimillisen kehityksen indeksi ja uusimpana moniulotteinen köyhyysmittari, jossa on kolme ulottuvuutta (koulutus, terveys ja elintaso) ja kymmenen indikaattoria, esimerkiksi lapsikuolleisuus, koulutukseen osallistumisvuosien määrä, puhtaan veden tai lämmön saatavuus. Mittari on Oxfordin köyhyyden ja inhimillisen kehityksen aloite -ryhmän julkaisema, ja sitä käyttää muun muassa YK:n kehitysohjelma. Indeksiin vaikuttaa sekä köyhien ihmisten määrä että heidän kokemansa köyhyyden vakavuus. Sitä on sovellettu enimmäkseen Aasian ja Afrikan maiden köyhyysongelmien tutkimisessa.

Euroopan unioni on puolestaan ottanut käyttöön AROPE-indikaattorin (At Risk of Poverty or Social Exclusion) jossa köyhyys- tai syrjäytymisriski uhkaa niitä, jotka kuuluvat 1) pienituloiseen kotitalouteen (tulot alle 60 % keskituloista) 2) kotitalouteen, jonka työpanos on vuoden aikana vähäinen (alle 20 % potentiaalisesta työpanoksesta) tai 3) joiden kotitalous kärsii vakavaa aineellista puutetta (ei mahdollisuutta maksaa äkillisiä kuluja, mennä viikoksi lomalle kodin ulkopuolelle, hankkia välttämättömiä laitteita tai lämmittää asuntoa).

JOUKO NIKULA

maissa muuttajia on selvästi vähemmän, mutta esimerkiksi Latviasta on vuoden 2004 jälkeen muuttanut reilu 160 000 ihmistä Länsi-Eurooppaan, heistä valtaosa nuoria ja koulutettuja. Monille syinä lähtöön ovat kotimaan heikko työllisyystilanne, huonot palkat ja puutteellinen sosiaaliturva.²⁸ Näiden taustalla ovat uusteollistumisen mukana siirtymätalousmaihin tulleet uudet työelämän käytännöt: kun työsuhte oli sosialismin aikana turvattu, se on nykyään yleensä lyhyt ja epävarma. Monet tarjolla olevat työt

ovat alhaisen ammattitaidon töitä esimerkiksi kulutustavarateollisuudessa, joten palkka on pieni ja työsuhdeturva usein heikko. Vuonna 2007 arvioitiin, että Euroopan unionin jäsenmaiden asukkaista kahdeksan prosenttia oli niin sanottuja työtätekeviä köyhiä eli ihmisiä, joiden tulot työssä käymisestä huolimatta olivat köyhyysrajan alapuolella.²⁹ Itäisen Keski-Euroopan maista työtätekeviä köyhiä oli suhteellisesti eniten Puolassa, jossa heitä oli hieman yli kymmenes työllisistä, kun taas Tšekissä heidän osuutensa oli vain kolme prosenttia. Köyhyysriski niin työssä käyvien kuin muunkin väestön keskuudessa oli suurin Baltian maissa ja pienin Tškeissä, Slovakiassa ja Unkarissa.³⁰ Työtätekevien köyhien lisääntymisen taustalla on myös se, että työttömyyden kasvu ja samanaikaiset valtion säästökuurit ovat vähentäneet palkkatulojen osuutta kotitalouksien toimeentulossa. 1990-luvun lopulla ja 2000-luvun alkupuolella palkkojen osuus kotitalouksien tuloista putosi alle puoleen useissa itäisen Euroopan maissa, ja entistä tärkeämmiksi tulivat erilaiset sosiaaliset tulonsiirrot ja eläkkeet, joilla puuttuvia tuloja paikataan.

YRITTÄJYYS TURVAVERKKONA

Siirtymätalousvaiheen alkaessa 1990-luvun alussa niin läntisten neuvonantajien kuin itäisen Keski-Euroopan maiden poliittisten johtajienkin keskuudessa uskottiin vahvasti siihen, että sitä mukaa kun valtion omistusosuus taloudessa vähenee ja yksityinen omistus lisääntyy, myös yrittäjien määrä ja yleinen taloudellinen hyvinvointi lisääntyvät. Tärkeimmät syyt tähän uskoon olivat, että tuotantokustannukset entisissä sosialistisissa maissa olivat selvästi alhaisemmat kuin kehittyneissä kapitalistisissa maissa, verotus ei ollut liian korkea eivätkä ammattiyhdistykset ahdistelleet.

Oletettuun yrittäjyyden nopeaan kasvuun liittyi vielä uskomus siitä, että nopeasti toteutettu yksityistäminen, kaupan vapauttaminen ja hintojen asettuminen markkinatalouden edellyttämälle tasolle poistaisi kilpailukyvyttömät ja kehityskelvottomat suur-yritykset markkinoilta ja tekisi tilaa ketterille, uusille pienille ja keskisuurille yrityksille. Osittain näin kävikin, sillä moni suuryritys,

joka oli tuottanut kulutus- tai tuotantotarvikkeita suljetuille sosialistisille markkinoille valtion yrityksenä ilman konkurssin pelkoa, kuihtui nopeasti yksityisenä yrityksenä vanhentuneiden tuotteiden, markkinoiden katoamisen ja pääomien loppumisen vuoksi.

Heti siirtymäkauden alussa uusia pienyrityksiä syntyi räjähdysmäisesti, ja 1990-luvun puoliväliin mennessä yritysten määrä moninkertaistui monissa maissa, erityisesti Unkarissa, Tšekissä ja Puolassa.³¹ Vuosikymmenen loppuun mennessä pienyrityksiä oli näissä maissa suhteellisesti yhtä paljon kuin esimerkiksi Saksassa tai Yhdysvalloissa. Yleisin uusyrityttäjäyden edustaja oli mikroyritys kaupan, ravitsemuksen ja yksityisten palvelujen aloilla, siis sellainen, joka työllisti vain yrittäjän itsensä, joskus myös perheenjäsenen. Moni yritys perustettiin ystävien tai sukulaisten rahoilla, koska välittömästi sosialismin romahduksen jälkeen toimivaa pankkijärjestelmää ei ollut tai jos oli, pankkien lainaraha oli niin kallista ja vaati niin suuria takuita, ettei mikroyrittäjillä ollut varaa ottaa lainaa. Yritystoiminnan alkupääomia kasattiin myös monilla epäviralliseen talouteen kuuluvilla ja usein vähintäänkin puolirikollisilla keinoilla: välittämällä varastettuja metalleja ja myymällä salakuljettua tupakkaa, alkoholia tai laillisesti käytettyjä autoja, varaosia, vaatteita ja muita kulutustavaroita.³²

Uudesta yrittäjyydestä ei tullut uuden talouden tai yleisen hyvinvoinnin perustaa, mutta monelle pienyrittäjälle siitä tuli hajonneen sosialistisen sosiaaliturvajärjestelmän korvannut turvaverkko ja tapa välttää täydellinen taloudellinen ja sosiaalinen romahdus. Tällaisia yrittäjiä olivat monet valtion työntekijät, kuten opettajat tai lääkärit, joilla oli huono palkka jo sosialismin aikana ja joiden toimeentulo heikkeni sosialismin jälkeen. Uusien ravintola- ja kaupan alan yrittäjien menestymahdollisuudet olivat jo lähtökohtaisesti huonot, sillä hintojen vapauttamisen ja työttömyyden vuoksi asiakkailla ei ollut varaa käyttää yritysten palveluja tai hankkia niiden tuotteita. Yrittäjyys oli väylä menestykseen ja rikkauteen niille, joilla oli jo sosialismin loppuvaiheessa taito hankkia ja käyttää hyväkseen tietoa siitä, mitä tuleman pitää ja joilla oli hyvät suhteet erilaisiin poliittisiin ja taloudellisiin eliitteihin kotimaassaan ja ulkomailla.³³

MAASEUDUN HUONOT KEHÄT JA KÖYHYHDEN PYSYVYYT

Sosialismin romahdus kosketti erityisesti itäisen Euroopan maiden maaseutua, sillä maatalous oli, Puolaa lukuun ottamatta, pääasiassa kollektivisoitu suuriin tiloihin, jotka vastasivat ruoan tuotannon ja työpaikkojen lisäksi lähes kaikesta muustakin yhteisön elämässä. Kollektiivitalat rakensivat asunnot työntekijöilleen, järjestivät heille sosiaali- ja terveystalveluita ja koulutusta lapsille sekä pitivät yllä tieverkstoa ja muuta infrastruktuuria. Kun maatalous yksityistettiin, valtaosa näistä kokonaisuuksista hajosi ja tilalle syntyi paljon pieniä maatiloja ja pienyrityksiä, jotka olivat olleet kollektiivitalan osia. Yksityistämisen myötä koulujen, terveydenhuollon tai teiden ylläpito tuli paikallishallintojen tehtäviksi, joilla ei monesti ollut resursseja eikä riittävästi osaamista näiden tehtävien hoitamiseen.

Taloussuudistusten jälkeen maataloudelle ei enää juuri myönnetty valtion tukea, ja kollektiivitaloia meni konkurssiin, työttömyys lisääntyi nopeasti ja ihmiset kärsivät monista sosiaalisista ongelmista, kuten alkoholismista tai rikollisuudesta. Ne, joilla oli riittävästi koulutusta tai ammattitaitoa, muuttivat kaupunkiin. Poikkeuksiakin oli, sillä 1990-luvun alkupuolella esimerkiksi Liettuassa talouden sokkiterapia käänsi muuttovirrat tilapäisesti kaupungeista maaseudulle, kun työnsä ja toimeentulonsa menettäneet ihmiset muuttivat kotipaikkakunnilleen tai sukulaistensa luo ja aloittivat pienimuotoisen viljelyn. Myöhemmin muutto suuntautui kuitenkin takaisin maaseudulta kaupunkiin, ja maaseudulle jäivät ammattitaidottomat, iäkkäät ja köyhät. Vaikka Euroopan unioniin liittymisen jälkeen uudet jäsenmaat ovat saaneet erityistä maaseudun kehittämistukea³⁴ elinkeinorakenteen monipuolistamiseen, uusryttäjäyden tukemiseen ja yleensä maaseudun elinolojen kohentamiseen, maaseudun köyhyys on ollut kaksin- tai kolminkertaista kaupunkiin verrattuna. Erityisesti syrjäiset maaseutualueet ovat monissa maissa joutuneet kielteiseen kierteeseen, jossa heikko väestöpohja, huono infrastruktuuri, alhainen koulutustaso ja työpaikkojen puute pitävät yllä ja uusintavat köyhyyttä. Tämän vuoksi tulevaisuuden kannalta tärkeimmät väestöryhmät, kuten nuoret, naiset ja koulutetut muuttavat pois. Näin ollen maaseudulle on

vaikea luoda yrittäjyyttä tai parantaa infrastruktuuria ja palveluita, mikä taas heikentää työllistymis- tai toimeentulomahdollisuuksia. Lähes kaikissa itäisen Euroopan maissa köyhyysrajan alapuolella elävien osuus tai suhteellinen köyhyysriski on selvästi korkeampi maaseudulla kuin kaupungeissa, vaikka enemmistö köyhistä asuu-kin kaupungeissa. Euroopan unionin tekemän laajan maaseutuköyhyyttä koskeneen tutkimuksen³⁵ mukaan esimerkiksi Puolassa vuonna 2008 liki joka kolmas maaseudulla asuvista eli köyhyysrajan alapuolella, kun kaupungeissa osuus oli vain 12 prosenttia. Saman tutkimuksen mukaan suhteellinen köyhyysriski Romaniassa on maaseudun asukkaiden keskuudessa yli kaksinkertainen kaupunkien asukkaiden riskiin verrattuna ja kaksi kolmesta köyhästä asuu maaseudulla. Myös Unkarissa ja Liettuassa maaseudun asukkaiden köyhyysriski on liki kolminkertainen kaupunkien asukkaisiin nähden.

EPÄVIRALLINEN TALOUS – KÖYHÄN TURVA?

Epävirallinen talous on ollut yksi vaikeimmista asioista monien Euroopan unionin itäisten jäsenmaiden ja unionin suhteessa. Epävirallinen talous toimii verotuksen ja muun yhteiskunnallisen säätelyn ulkopuolella. Siihen kuuluvat kotitaloustyö, pienimuotoinen myynti, rahanpesu ja pimeät työmarkkinat. Harmaaksi taloudeksi tai varjotaloudeksikin kutsuttu epävirallinen talous ei ole ainoastaan Euroopan unionin itäisten jäsenmaiden ongelma, vaan se on osa monien muidenkin EU:n jäsenmaiden taloutta. Joidenkin arvioiden mukaan³⁶ epävirallinen talous muodostaa lähes neljänneksen koko maailman bruttokansantuotteesta ja sen merkitys on suurin Euroopan etelälaidalla, Italiassa, Kreikassa, Espanjassa ja myös Bulgariassa, Romaniassa sekä monissa Jugoslavian hajoamisessa syntyneissä maissa, kuten Bosnia ja Hertsegovinassa, Montenegrossa ja Kosovossa. Epäviralliseen talouteen liittyy usein mutta ei välttämättä aina rikollisuus, ja yleisimpiä epävirallisen talouden muotoja ovat erilaisten palvelusten vaihto (talkoot, parturipalvelut naapurusten tai ystävien kesken), mutta epävirallisen talouteen kuuluvat myös sellaiset asiat kuin korruptio, pimeät taksit, huume-

kauppa tai maksuvälinepetokset ja väärennökset sekä tuoteplagiaatit (ks. tämän teoksen luku 5).

Kuten edellä on tullut esille, epävirallinen talous syntyi itäisen Euroopan maissa sosialistisen pulatalouden seurauksena. Kun jotain tavaraa tai palveluita ei ollut saatavilla, se hankittiin epävirallisten suhdeverkostojen avulla. Sosialismin romahduksen jälkeen nämä verkostot eivät kadonneet mihinkään, vaan niistä tuli jopa mahdollisesti entistä tärkeämpiä, kun valtiolliset tukijärjestelmät hajosivat ja ihmiset joutuivat turvautumaan sukulaisiinsa tai naapureihinsa toimeentulonsa turvaamiseksi. Monissa itäisen Keski-Euroopan maissa ihmiset turvautuivat moniin tulonlähteisiin selvitäkseen, ja pienimuotoinen viljely omiin tarpeisiin ja erilaiset satunnaiset tulot ja lainat olivat monille paljon tärkeämpiä kuin palkkatulo virallisesta työstä.³⁷

Epävirallinen talous on sitä laajempaa, mitä kehittymättömämpää maan talous on. Vuonna 2008 esimerkiksi Bulgariassa ja Romaniassa epävirallisen talouden osuus bruttokansantuotteesta oli reilu kolmannes ja Baltian maissa noin 30 prosenttia, kun se Tšekin tasavallassa ja Slovakiassa oli vain 16–17 %.³⁸ Epävirallinen työ ilman työsopimusta ei ole Euroopan unionin itäisille jäsenmaille tyypillinen ilmiö, vaan se on yleisintä Etelä-Euroopassa, Kyproksella, Kreikassa ja Italiassa. Kuitenkin Länsi- ja Etelä-Euroopassa epävirallista työtä tekevistä suuri osa on lähtöisin itäisen Keski-Euroopan maista ja entiseen Neuvostoliittoon kuuluneista maista. Epävirallista työtä tekevien osuus työvoimasta on Puolassa, Bulgariassa ja Sloveniassa noin 25 prosenttia, mutta Unkarissa, Liettuassa, Virossa, Tšekeissä vain 10–15 prosenttia.³⁹

Epävirallista taloutta harjoittavat lähinnä nuoret ja vanhat miehet: nuoret tekevät työtä pimeästi ilman työsopimuksia ja vanhoilla ei usein ole muuta mahdollisuutta kuin toimia yrittäjänä epävirallisessa taloudessa. Kaikissa maissa valtaosa epävirallisessa taloudessa toimivista on heikosti koulutettuja, ammattitaidottomia työntekijöitä, usein pitkäaikaistyöttömiä. Romaniassa ja Bulgariassa epävirallisessa taloudessa toimivista iso osa kuuluu romaniväestöön. Epävirallinen talous on siis köyhien talous, joka tarjoaa tilapäisen ja epävarman toimeentulon. Siinä työntekijä ei ole minkään

turvaverkon piirissä, eikä työ kerrytä eläkettä. Lisäksi työntekijä ei kuulu työsuojelun tai työttömyysturvan piiriin vaan on täysin omillaan. Epävirallisen talouden merkityksestä saa jonkinlaisen kuvan Euroopan parlamentin teettämän mielipidekyselyn, Eurobarometrin, tiedoista, jonka mukaan vain joka kolmas epävirallisen talouden piirissä oleva on palkkatyössä ja vielä harvempi, joka kymmenes, toimii yrittäjänä. Valtaosa epävirallisesta taloudesta on näin ollen palkatonta palvelusten vaihtoa, kuten sosialisminkin aikana.⁴⁰ Epävirallinen talous ei siis pelasta köyhiä köyhyydeltä tekemällä heistä yrittäjiä. Toki epävirallisesta taloutta harjoittamalla voi rikastua, mutta se on mahdollista vain niille harvoille, jotka valvovat tai hallitsevat tavara- ja informaatiovirtoja ja ovat hyvin verkottuneita, eikä valtaosa itäisen Keski-Euroopan tai Baltian maiden köyhistä kuulu tähän ryhmään.

SOKKITERAPIA VAI INSTITUUTIT MENESTYKSEN EHTONA?

Itäisen Euroopan maiden välillä on ollut ja on edelleenkin suuria eroja hyvinvoinnissa ja eriarvoisuuden vähentämisessä. Kuten jo edellä on todettu, menestystarinoita ovat olleet Tšekki, Slovenia, Puola, Viro, Slovakia ja Unkari, heikommin menestyneitä Latvia, Liettua, Romania ja Bulgaria. 1990-luvun alkupuolelta lähtien on käyty vilkasta keskustelua siitä, miksi toiset maat ovat menestyneet ja toiset eivät. Yksi tärkeä jakolinja kulkee sokkiterapian ja asteittaisen uudistamisen tukijoiden välillä: sokkiterapian kannattajat väittävät, että niissä maissa, joissa uudistukset toteutettiin nopeasti ja kattavasti, talouslama ja sen kielteiset seuraukset ovat olleet vähäisempiä kuin hitaammin reformeja toteuttaneissa maissa, kuten Venäjällä, Ukrainassa tai muissa entisen Neuvostoliiton maissa. Yhdysvaltalaisessa, markkinaliberalistisessa CATO-instituutissa vuonna 2015 tehdyn selvityksen mukaan⁴¹ kaikki olemassa oleva todistusaineisto osoittaa sokkiterapian johtaneen parempaan talouskasvuun ja vähäisempiin yhteiskunnallisiin ongelmiin kuin asteittaisen uudistaminen. Sokkiterapian kriitikkojen mukaan erojen syynä ei ole uudistusten nopeus vaan reformien uudistusten toteuttamisen aikana eri maissa vallinneet erilaiset olosuhteet. Näitä asioita ovat

esimerkiksi maantieteellinen sijainti, maan aiempi sidos Neuvostoliittoon, taloushistoria ja tuotantorakenne. Tästä näkökulmasta katsoen Tšekin, Slovakian, Slovenian, Puolan tai Unkarin menestys vaikuttaa luontevalta, sillä ne sijaitsevat itäisessä Keski-Euroopassa Saksan ja Itävallan naapureina. Tšekkoslovakiassa sijaitsevat Böömin ja Määrin alueet olivat jo sotien välisenä aikana vauraita ja teollisesti kehittyneitä, siellä toimi useita suuria teollisuusyrityksiä muiden muassa autoteollisuuden, laivanrakennuksen ja kulutustavateollisuuden aloilla. Slovakian puoli oli sen sijaan verraten köyhä maatalousvaltainen alue, ja Unkari ja Puola vain osittain teollistuneita maita. Bulgaria ja Romania olivat hyvin maatalousvaltaisia valtioita ennen 1940-lukua, ja erityisesti Bulgariassa teollistuminen perustui vahvasti raskaaseen teollisuuteen, joka oli sidoksissa Neuvostoliittoon.

Entisten sosialististen maiden siirtyminen sosialismista kapitalismiin lisäsi eriarvoisuutta, köyhyyttä ja syrjäytymistä lähes kaikissa maissa. Köyhtymisen ohella sokkiterapian inhimilliset kustannukset olivat paikoin valtavat, kun esimerkiksi alkoholismi, rikollisuus, orpous tai prostituutio lisääntyivät. Vaikka suurimmat myllerrykset olivat melko lyhytaikaisia, hyvinvointi ei ole myöhemminkään tavoittanut kaikkia, vaan talouskasvu on hyödyttänyt eniten suurten kaupunkien hyvin koulutettua nuorta väestöä sekä niitä, jotka ovat sopeutuneet nopeasti markkinatalouteen. Eniten ovat hyötäneet yrittäjät ja yksityisten palveluiden toimihenkilöt. Häviäjiä ovat olleet entisten suurten valtiollisten yritysten ja kollektiivitulojen vähän koulutetut työntekijät, suurperheet sekä ennen kaikkea romanit Unkarissa, Bulgariassa ja Romaniassa.

Se, miten hyvin Itäisen Euroopan maat menestyivät siirryttäessä sosialismista kapitalismiin, oli kiinni myös siitä, kuinka tehokkaasti valtio toimi näissä maissa: kuinka tehokasta sosiaalipolitiikkaa harjoitettiin ja miten taattiin mahdollisimman laaja tuki harjoitetulle politiikalle. Sokkiterapian kannattajat ja vastustajat ovat kiistelleet, mikä on sosiaalipoliittisten instituutioiden asema murroksessa. Sokkiterapian kannattajien mielestä instituutiot kehittyvät vasta kun talous on kunnossa ja kasvaa, kriitikot puolestaan ovat todenneet, että instituutioiden on oltava etusijalla onnistuneen siirtymä-

politiikan takaamiseksi.⁴² On varmaan syytä todeta, että monien siirtymätalousmaiden yhteiskunnat alkoivat kehittyä myönteisesti ja sosiaaliset ongelmat vähenivät niiden aloittaessa liittymisprosessinsa Euroopan unioniin. Sen myötä monet maat peruivat ainakin osittain tiukimman liberalistisen politiikkansa, joka koski esimerkiksi valtion roolin minimointia talouden säätelystä ja omaksuivat myös monet Lissabonin sopimuksessa vuonna 2009 hyväksytyistä, unionin sosiaalipolitiikkaa koskevista säädöksistä. Tässä EU:n perussopimuksen tavoiteosassa määritellään unionin sosiaaliset arvot ja yhteiset sosiaalipoliittiset tavoitteet syrjäytymisen ehkäisemiseksi, köyhyyden poistamiseksi sekä tasa-arvon edistämiseksi. Euroopan unioni on luonut yhteisiä standardeja koskien esimerkiksi sukupuolten tasa-arvoa tai ikärasismien vastustamista työmarkkinoilla, mutta varsinaisessa sosiaalipolitiikassa unionin rooli on ollut vähäinen, ja jäsenmaat ovat saaneet varsin itsenäisesti suunnitella ja toteuttaa sosiaalipoliittiset ratkaisunsa, kunhan ne ovat pääosin vastanneet yhteisesti hyväksytyjä tavoitteita

ja arvoja. Vuonna 2008 alkanut kansainvälinen talouslama lisäsi köyhien määrää useissa itäisissä jäsenmaissa, eikä romaniväestön köyhyys ole juuri vähentynyt Euroopan unionin jäsenyydestä ja sen moninaisista tuista ja ohjelmista huolimatta. Siitä todistavat ne miljoonat romanit, jotka vaeltavat ympäri vauraampaa läntistä Eurooppaa joka vuosi. (Ks. tämän teoksen luku 4.)

Viime vuosina Eurooppa-projekti on muutenkin ajautunut entistä suurempiin vaikeuksiin. Talouskriisi on vaivannut suurinta osaa Euroopan unionin maista, erityisesti Etelä-Euroopan maita jo vuosikymmenen, eikä kovin suurta helpotusta ole näköpiirissä esimerkiksi Kreikassa. Talouskriisin vanavedessä ovat nousseet esiin radikaalit poliittiset liikkeet, osa vasemmistolaisia, valtaosa oikeistolaisia ja enemmistö enemmän tai vähemmän populistisia. Näiden liikkeiden kasvuvoimana on ollut paitsi talouskriisi myös esimerkiksi Irakin ja Syyrian sotien aiheuttama pakolaiskriisi. Itäisessä Euroopassa jalansijaa saivat aluksi kansallismieliset populistiset liikkeet, ja nyttemmin myös hallitsevat vakiintuneet puolueet Unkarissa, Puolassa, Tšekissä ja Slovakiassa ovat omaksuneet asteittain kiristyvän kansallismielisen ja pakolaisvastaisen poliittisen ohjelman. Monissa maissa kansallismielistä politiikkaa kannattavia ovat pääasiassa maaseudun ja kaupunkien huonosti koulutetut ja työttömät köyhät. Heille liittyminen Euroopan unioniin ei ollut unelmien täyttymys vaan monella tapaa pettymys, koska työpaikkoja on menetetty, vaikutusvalta on kaventunut eikä hyvinvointi ole lisääntynyt siinä määrin kuin odotettiin. Lisäksi pakolaistulva uhkaa heidän jo ennestään hataraa hyvinvointia. Monien läntisten kommentaattorien ja paikallistenkin asiantuntijoiden mielestä köyhyyden taustalla ovat ”opittu avuttomuus” ja ”valtioriippuvuus”, mitkä ovat esteenä yrittäjyyden kehittymiselle ja talouskasvulle. Tämän tyyppinen puhe sysää syyt köyhyydestä ja köyhyyden pysyvyydestä köyhille itselleen.⁴³ Kaikkein köyhimmillä ei ole aikaa eikä muitakaan resursseja protestoida, mutta eivät kaikki itäisen Euroopan asukkaista ole passivoituneita, avuttomia ja valtioriippuvaisia. Siitä todistavat ne tällä vuosikymmenellä nähdyt useat protestiliikkeet, joiden taustalla on suoranaisesti tai välillisesti ollut köyhyys. Bulgariassa oli talvella 2013 laajoja mielenosoituksia

hallituksen esittämiä energian hintojen korotuksia vastaan. Korotusten jälkeen energian hinta vastasi kolmannesta keskipalkasta, ja mielenosoituksissa vaadittiin hallituksen eroa kasvavan köyhyyden vuoksi. Hallitus kaatuikin vuoden 2013 helmikuun puolivälissä, ja uusi hallitus pysyi pystyssä vain pari kuukautta ennen kuin sekin kaatui laajoihin protesteihin korruptiota, lisääntyvää työttömyyttä ja eriarvoisuutta vastaan.

Myös Sloveniassa osoitettiin mieltä loppuvuoden 2012 ja kevään 2013 aikana. Kuten Bulgariassa protestien taustalla oli talouskriisin jälkeen heikentynyt taloudellinen tilanne ja poliittisen eliitin laajamittainen korruptio, johon myös suomalaisen puolustusteollisuuden epäiltiin ottaneen osaa.⁴⁴ Myös Romaniassa korruptio ja köyhyys ovat olleet syinä protesteihin. Ensimmäiset laajat mielenosoitukset käynnistyivät keväällä 2013 ja satoja tuhansia romanialaisia kerääntyi yhteen talvella 2017 vastustamaan hallituksen suunnittelemaa niin sanottua korruptiolakia,⁴⁵ joka olisi lyhentänyt korruptiosta annettavia tuomioita huomattavasti.

Monen Euroopan unionin itäisen jäsenmaan asukkaan mielestä sosialistinen hyvinvointijärjestelmä oli tasapuolinen ja turvallinen vaikkei tarjonnutkaan kovin korkeaa elintasoa. Vuonna 2002 tehdyn kyselyn⁴⁶ mukaan ihmiset Bulgariassa, Unkarissa, Puolassa, Slovakiassa, Romaniassa sekä Venäjällä arvioivat hyvinvointinsa paremmaksi vuonna 1988 kuin kyselyn tekoaikaan. Samansuuntaisia tuloksia antavat European Social Surveyn (ESS) kyselyt,⁴⁷ jotka on toteutettu kahden vuoden välein vuodesta 2002 lähtien. Vielä vuonna 2010 Puolan, Slovenian ja Unkarinkin taloudella meni hyvin, ja ESS:n kyselyyn vastanneista enemmistö sanoivat tulevaisuutensa toimeen hyvin tai ainakin pärjäävänsä nykyisillä tuloillaan. Tuolloin tilanteensa huonoksi arvioivat Bulgarian ja Liettuan vastaajat, ja muissa kyselyyn osallistuneissa maissa, kuten Tšekissä ja Virossa, oltiin kohtalaisen tyytyväisiä. Neljä vuotta myöhemmin tuntemukset olivat synkentyneet, ja suurin osa puolalaisista, slovenialaisista ja unkarilaisista oli erittäin tyytymättömiä taloustilanteeseen kotimaissaan. Näissä maissa myös luottamus politiikkoihin ja poliittisiin puolueisiin oli alhaisin – liki puolet puolalaisista ja slovenialaisista eivät luottaneet lainkaan tai luottivat erittäin vähän

politiikkoihin. Virossa ja Tškeissä oltiin selvästi luottavaisempia politiikkoihin ja tyytyväisempiä talouteen. Heikentyneestä taloustilanteesta huolimatta kaikissa maissa vastaajien valtaenemmistö oli kumpanakin kyselyntekovuonna yhtä mieltä siitä, että hallituksen tulisi tehdä enemmän köyhien auttamiseksi ja pyrkiä vähentämään vallitsevia tuloeroja. Jotkut saattaisivat todeta että ”sosialistinen egalitarismin perintö” elää edelleenkin itäisen Keski-Euroopan ja Baltian maiden asukkaiden mielissä ja että kyvyttömyys ymmärtää tuloerojen motivoivaa merkitystä uuden yrittäjyyden ja talouskasvun ehtona ovat syitä taloudellisiin vaikeuksiin niissä maissa, joissa tuloerojen pienentämisvaatimukset ovat suurimmat. Köyhiä kohtaan tunnetun solidaarisuuden voi kuitenkin nähdä myös haluna pitää kiinni yhteiskunnallisesta tasa-arvosta, siitä, että kaikilla on mahdollisuus vaikuttaa asioihin tasavertaisina kansalaisina. Kuten jo alussa todettiin, köyhyys ei ole vain rahan puutetta, vaan se on myös yhteiskunnallista syrjäytymistä sekä mahdollisuuksien puutetta, jos ei voi osallistua vaikkapa kansalaisjärjestö- tai puoluetoimintaan tai edes äänestää. Kaikkein köyhimpien äänet eivät kuulu medioissa eikä niitä lasketa vaaleissa, koska usein niitä ei yksinkertaisesti ole. Sen vuoksi köyhyden vähentäminen on myös demokratian turvaamista, äänen antamista niille, joilla ei muuten siihen ole mahdollisuuksia.

LUKU 3: SOSIALISMISTA KAPITALISMIIN

1. Thernborn 2014.
2. Simai 2006.
3. Breslauer 1978.
4. Giannaros 2008.
5. Ks. mm. Manning 2004, 211–232; Whelan & Maitre 2005; Kelley & Zagorski 2005, 321–336; Czismady 2006, 3–10; Domański 2001, 37–60; Szelényi 2001; Dillinger 2007.
6. Portes & Böröcz 1988, 33–34.
7. Cook 1993.
8. Sipos 1992.
9. Szelényi 2001.
10. Milanovic 1998.
11. Spoor 2005.
12. Esping-Andersen 1990.
13. Deacon 1993, 163–183; Szikra & Tomka 2009, 17–34.
14. Deacon 1992.
15. Inglot 2008; Bohle & Greskovits 2007, 443–466.
16. Aidukaite 2010, 7–24.
17. Żukowski 2009, 23–32.
18. Cerami 2006.
19. Fuchs & Offe 2009, 420–441; Sirovatka & Saxonberg 2008; Hacker 2009, 152–169.
20. Cerami & Stubbs, 2011.
21. Seppänen 2012.
22. ISSP 2011: Health and Health care, ISSP 2014: Citizenship II: ISSP= International Social Survey Programme
23. Oldridge 2018.
24. European Commission 2013.
25. Matković, Šućur & Zrinščak 2007, 636–652.
26. Eurostatin tilaston mukaan Bulgariassa ja Romaniassa liki puolet alle 17-vuotiaista lapsista on köyhyys- ja syrjäytymisriskin alainen. Muualla itäisen Keski-Euroopan maissa osuus on 10–15 %.
27. Ks. Matković ym. 2007, taulukko 2, 646.
28. Favell 2008, 701–716.
29. Ks. Herman 2014, 427–436.
30. Eurofound 2010.
31. Estrin & Mickiewicz 2010.
32. Nikula 2001.
33. Nikula & Tchalakov 2013.
34. European Commission 2016.
35. European Commission 2008.
36. Marc & Kudatgobilik 2002.
37. Wallace, Haerpfer & Latcheva 2004.
38. Glovackas 2009.
39. Hazans 2011.
40. Bonnet & Venkatesh 2016, 637–659.
41. Havryshlyn, Meng & Tupy 2016.
42. Marangos 2005, 70–78.
43. Ks. Danilova 2014, 442–446.
44. Yle uutiset 2015.
45. Yle uutiset 2017a.
46. Szelényi 2001.
47. European Social Survey 2018.